

*Володимир Окіпнюк
(Київ)*

Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.)

Окіпнюк В. The legal implementation of the NKVD of Soviet Ukraine (1934).

The article is dedicated to the process of reorganization and legal implementation of NKVD in Soviet Ukraine as well as to the widening of extrajudicial authorities of punitive institutions.

Останнім часом проблеми радянського тоталітаризму є досить популярним напрямом досліджень вітчизняних і зарубіжних публіцистів, істориків та юристів. Завдяки відкриттю багатьох відомчих архівів з'явилась можливість глибше дослідити різні аспекти розвитку тоталітарно-репресивного режиму в СРСР і УСРР, зокрема роль органів державної безпеки в цьому процесі. Ґрунтовні праці з означеної проблематики підготовлені як вітчизняними¹, так і

¹ *Ченцов В.В.* Документи органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. (на материалах Екатеринославской губернии): Дис... канд. ист. наук: 07.00.09. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.; *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти: Наук.-док. вид. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. –

зарубіжними² науковцями. Опублікована низка наукових статей, збірники документів, довідники, науково-документальні видання і т.д.³ У переважній більшості робіт основна увага авторів прику-

К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 356 с.; *Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; *Подкур Р.Ю.* Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.; *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К., 1995. – 204 с.; *Його ж.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х., 2003. – 447 с.

² *Измозик В.С.* Глаза и уши режима (государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах). – СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1995. – 164 с.; Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; *Кокурин А., Петров Н.* ГПУ–ОГПУ (1922–1928) // Свободная мысль. – 1998. – № 7. – С. 110–125; *Кокурин А., Петров Н.* ОГПУ (1929–1934) // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 95–114; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / О-во «Мемориал», РГАПИ, ГАРФ; Под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М., 1999. – 504 с.; *Колпакиди А.И., Прохоров Д.П.* КГБ: Спецоперации советской разведки. – М., 2000. – 624 с.; *Колпакиди А., Прохоров Д.* Внешняя разведка России. – СПб.: «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 511 с.; Система исправительно-трудовых лагерей СССР. 1923–1960. Справочник / Сост. И. В. Смирнов; Под. ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М., 1998; *Иванов Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. – М., 1997; *Мозохин О.* ВЧК–ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. – М., 2004 – 448 с.

³ *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР) // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 1. – С. 91–105; *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ–НКВС // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 5. – С. 83–89; *Подкур Р.* «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (4/5). – 1997. – С. 90–108; *Його ж.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // Там само. – № 1/2 (6/7). – 1998. – С.342–356; *Кокін С., Пшенніков О.* Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній армії» // Там само. – № 1/2 (4/5). – 1997. –

С. 135–168; № 1/2 (6/7). – 1998. – С. 135–173; *Плеханов А.М.* Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. – М., 1999; *Кульчицкий С.В.* Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх в службовій документації // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 12–18; *Божко О.* Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 337–361; 2001. – № 2 (17). – С. 281–315; *Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 362–373; *Лисюк Ю., Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.) // Там само. – 2001. – № 2/4 (13/15). – С. 429–436; *Золотарьов В.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3-го рангу С. Мазо // Там само. – С. 374–389; *Архієрейський Д., Ченцов В.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему кризів архівні джерела // Там само. – 2000. – С. 16–54; *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // Там само. – 2000. – С. 355–402.; *Подкур Р.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 390–397; *Гнітько С.* Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // Там само. – С. 410–423; *Золотарьов В.* Начальницький склад органів НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2 (17). – С. 326–342; *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // Там само. – С. 477–495; *Архієрейський Д., Ченцов В.* Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. // Там само. – 2003. – № 1. – С. 19–49; *Дорошко М.* Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // Там само. – 2003. – С. 50–59; *ВЧК* и начало нэпа // Свободная мысль. – 2000. – № 4; *Мозохин О.В.* Вся страна – концлагерь (правовое регулирование внесудебных полномочий ГПУ–ОГПУ) // Закон и право. – 1999. – № 1. – С. 40–44; Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Т. 2. 1930–1939. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1200 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2003. – 912 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2004. – 736 с.; Органи державної безпеки Київщини (1917–2006) у фотографіях і документах. – К., 2006. – 480 с.; *Влада і костьол в Радянській Україні, 1919–1937 рр.:* римо-католицька церква під репресивним тиском

та до питань, присвячених різноманітним напрямкам репресивної діяльності органів ДПУ–НКВС, характеристиці кадрового складу органів державної безпеки тощо. Серед цієї категорії наукової продукції, безперечно, виділяються своєю фактологічною насиченістю, насамперед, праці українських дослідників — Ю. І. Шаповала, В. І. Пристайка, В. А. Золотарьова, В. В. Ченцова та інших.

Однак, незважаючи на таку широку дослідницьку роботу, як і раніше, відсоток праць історико-правового характеру⁴ залишається незначним. Тому певною прогалиною, насамперед, історико-юридичних досліджень, є питання щодо нормативно-правового оформлення створення НКВС УСРР та його місцевих органів, оскільки значна частина саме республіканських відомчих актів у цій сфері дослідникам маловідома.

Політичне рішення про створення НКВС СРСР і введення до його складу реорганізованого апарату Об'єднаного Державного Політичного управління (*дали* — ОДПУ) було прийнято на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 р. З урахуванням обміну думками доручалось заступнику голови ОДПУ Г. Г. Ягоді, секретарю ЦК ВКП(б) і 1-му секретарю Московського комітету партії Л. М. Кагановичу та 1-му заступнику голови Ради народних комісарів СРСР В. В. Куйбишеву узагальнити пропозиції щодо цього

тоталітаризму // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21); Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. К., 2008. – 604 с.

⁴ *Усенко І.Б.* Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1995. – 74 с.; *Мироненко А.Н., Бенько А.П.* Проблеми законності на етапі нової економічної політики в Україні (1921–1927 гг.). – К.; Днепродзержинск, 1992. – 25 с.; *Бенько О.П.* Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953). – Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 1994. – 228 с.; *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.; *Тихоненков Д.А.* Проблеми контролю та нагляду за органами ВУНК–ДПУ УСРР у 1918 – на початку 1929 рр.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 18 с.; *Олійник О.І.* Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ун-т внутрішніх справ. – Х., 2000. – 19 с.; *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941).* – К., 2001. – 220 с.; *Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К., 2002. – 290 с.

питання. В подальшому підготовкою проектів відповідних нормативно-правових актів мала займатись комісія на чолі з Л. М. Кагановичем, створена Політбюро ЦК ВКП(б). В ході її роботи були розглянуті різні точки зору, які висловлювались зацікавленими відомствами — ОДПУ, Прокуратурою Союзу РСР, Наркоматом юстиції РСФРР. Основні суперечки точились навколо питань пов'язаних, по-перше, з позбавленням від позасудових повноважень, зокрема, ліквідацією трійок при Повноважних представництвах ОДПУ і Судової Колегії ОДПУ і, по-друге, з обсягом прокурорського нагляду за новоствореним НКВС СРСР⁵.

Формально скасування ОДПУ та створення НКВС спрямовувалось на пом'якшення каральної політики держави, однак фактично, як уже неодноразово відзначалось в літературі, було лише приводом, для здійснення подальшого розширення позасудових повноважень каральних органів⁶.

Законодавче закріплення політичного рішення Політбюро ЦК ВКП(б) відбулось 10 липня 1934 р. з виданням постанов ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» та «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами»⁷.

Останньою постановою було упорядковано підсудність справ, розслідування у яких вели органи НКВС СРСР. Справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління), крім справ про зраду батьківщині, шпигунство, терор, вибухи, підпали та інші види диверсії, а також справи про злочини, вчинені на залізничному і водному транспорті, підлягали розгляду спеціальних судових колегій. Останні мали створюватись при Верховному

⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2003. – С. 486, 487–489; Плотникова Н.С. Проблемы правового регулирования деятельности органов государственной безопасности НКВД СССР / Материалы исторических чтений на Лубянке. 1997–2000 гг. Российские спецслужбы. История и современность. – М., 2003. – С. 48–51.

⁶ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941). – К., 2001. – С. 186; Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934). – С. 79–81.

⁷ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. Т. 2. – К., 1999. – С. 203–205.

Суді СРСР, верховних судах союзних республік, крайових і обласних судах, також при головних судах автономних республік у складі головуючого і двох членів з числа співробітників органів державної безпеки. На нашу думку, ця норма стала прямим запозиченням на загальносоюзному рівні досвіду функціонування в УСРР упродовж 1922–1934 рр. такого виду спеціальних судів як надзвичайні сесії⁸.

Невдовзі були здійснені і перші призначення співробітників НКВС до складу спеціальних колегій. На підставі наказу НКВС СРСР № 0086-1934 р. було видано наказ НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р. «Про відрядження працівників до спеціальних колегій судів і трибуналів». Згідно з ним відряджені працівники зараховувались в особливий резерв НКВС УСРР, а список таких працівників затверджувався ЦК ВКП(б). У такий спосіб були призначені голова і член спеціальної колегії Верховного суду УСРР — М. Б. Корнев (заступник начальника Донецького обласного УНКВС) і Л. Г. Василевський (начальник відділення Дорожньо-транспортного відділу (далі — ДТВ) НКВС станції Київ), а також голови і члени спеціальних колегій 7 обласних судів і Головного Суду АМСРР у загальній кількості 20 осіб⁹:

<i>Київський обласний суд</i>		
І. Н.(?) Воронов	начальник відділу кадрів Київського обласного УНКВС	голова спецколегії
В. М. Мостовой	начальник Олександрійського райвідділення Дніпропетровського обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Харківський обласний суд</i>		
І. Г. Ленський	начальник Полтавського міськвідділу Харківського обласного УНКВС	голова спецколегії
М. І. Дмитрук	начальник Градизького райвідділення Харківського обласного УНКВС	член спецколегії
П. М. Камський	начальник райвідділення при ХТЗ Харківського обласного УНКВС	член спецколегії

⁸ Окіпнюк В.Т. Правові засади побудови і діяльності надзвичайних сесій в Україні // Держава і право. Щорічник наук. праць молодих вчених / Редкол.: В. Н. Денисов (гол. ред.) та ін. – К.: Ін Юре. – 1999. – Вип. 2. – С. 56–69.

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 85–86.

<i>Донецький обласний суд</i>		
О. Г. Радін	начальник Артемівського міськрайвідділу Донецького обласного УНКВС	голова спецколегії
М. Я. Гольдербіт	начальник Петро-Мар'їнського райвідділення Донецького обласного УНКВС	член спецколегії
Н.(?) Р. Самісов-Самец	оперуповноважений СПВ Макіївського міськвідділу Донецького обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Одеський обласний суд</i>		
Я. Г. Гудзь	начальник відділу кадрів Одеського обласного УНКВС	голова спецколегії
Р. Н.(?) Казимирський	начальник СПВ Луганського міськвідділу Донецького обласного УНКВС	член спецколегії
А.(?) Д. Бантус	Помічник начальника Особливого відділу 95-ої стрілецької дивізії	член спецколегії
<i>Дніпропетровський обласний суд</i>		
Г. Г. Рудоміно	начальник Коростенського райвідділення Київського обласного УНКВС	голова спецколегії
Г. С. Романичев	начальник Ореховського райвідділення Дніпропетровського обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Чернігівський обласний суд</i>		
Д. Б. Книжник	заступник начальника ПВ Сахновщанської МТС Харківського обласного УНКВС	голова спецколегії
А.(?) К. Кресіков	начальник Богуславського райвідділення Київського обласного УНКВС	член спецколегії
С. Я. Кутирєв	начальник відділу кадрів Чернігівського обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Вінницький обласний суд</i>		
Н.(?) А. Герасімов	начальник інспекції резервів Київського обласного УНКВС	голова спецколегії
І. С. Омельчук	уповноважений СПВ Вінницького обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Головний суд АМСРР</i>		
І. Т. Судаков	старший інспектор Особливоуповноваженого при НКВС	голова спецколегії
Д. І. Леонідов	старший інспектор відділу кадрів при НКВС УСРР	член спецколегії

В подальшому призначення голови і членів спецколегії Верховного суду УСРР закріплювалось постановами Президії ЦВК УСРР. Так, замість М. Б. Корнева головою спецколегії Верховного суду УСРР постановою Президії ЦВК УСРР від 4 жовтня 1935 р. був призначений П. С. Мулякко, а членом тієї ж колегії 31 березня 1936 р. — Ж. К. Озол¹⁰.

Інші, згадані вище, категорії справ, мали передаватись на розгляд відповідно Военної колегії Верховного суду СРСР і воєнних трибуналів округів та Транспортної і Водної колегії Верховного суду СРСР і лінійних і водних судів за підсудністю. До речі, до складу і цих судових установ також вводились співробітники органів державної безпеки. На підставі вже згаданого раніше наказу НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р., наприклад, були призначені: члени Военного трибуналу Українського військового округу — Ф.(?) П. Пойманський (старший інспектор відділу кадрів НКВС УСРР) і Я. М. Румський (Оперуповноважений ЕКВ НКВС УСРР); член Военного трибуналу Білоруського військового округу М. М. Жуковський (оперуповноважений Особливого відділу Житомирського міськвідділу НКВС); член Военного трибуналу Прикордонної охорони і військ НКВС — Л. В. Бичковський (начальник Хорольського райвідділу Харківського облуправління НКВС); члени лінійних судів, відповідно, Донецької та Катеринославської залізниць — І. Т. Римшевич (старший інспектор при Особливоуповноваженому НКВС УСРР) і Г. В. Кашковський (начальник 1-го відділу ДТВ Катеринославської залізниці)¹¹.

При цьому, необхідно зазначити, що постанова «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами», упорядковуючи спрямування справ, жодним чином не обмежувала обсяг репресивних повноважень органів державної безпеки. Направлення справ, які розслідувались органами державної безпеки, виключно до судових установ, тривало недовго. Вже у 1935 р. були створені нові позасудові органи на місцях — трійки при УНКВС союзних і автономних республік, країв і областей. Крім того, від самого початку створення НКВС СРСР Особлива нарада отримала право застосування позасудової адміністративної репресії — висилки, заслання та ув'язнення до виправно-трудова таборів строком до п'яти років та висилки за межі СРСР.

¹⁰ Зібрання законів УСРР. — 1935. — № 37. — Ст. 177 — 178; 1936. — № 18. — С. 83.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 86.

Відповідно до ст. 4 постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» в союзних республіках мали бути організовані республіканські наркомати внутрішніх справ, які б діяли на підставі Положення про загальносоюзний НКВС, а в автономних республіках, краях і областях — управління НКВС (*далі* — УНКВС) союзних республік. В розвиток цієї загальносоюзної норми на підставі постанови ВУЦВК від 11 липня 1934 р. «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР»¹² від 11 липня 1934 р. був створений НКВС УСРР.

Останніми наказами ДПУ УСРР № 394/54 та 394/55 від 11 липня 1934 р.¹³ було оголошено про призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоди, його заступниками Я. С. Агранова і Г. Є. Прокоф'єва, а наркомом внутрішніх справ УСРР і його заступниками відповідно — В. А. Балицького та З. Б. Кацнельсона.

Того ж числа, з'явився і перший наказ НКВС УСРР за № 1, в якому колишній голова ДПУ УСРР В. А. Балицький заявляв про те, що він вступив до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УСРР¹⁴. В цей же день, 11 липня 1934 р., відповідно до наказу НКВС УСРР № 2 було призначено начальників восьми обласних УНКВС УСРР: Київського — О. (А.) Б. Розанова, Харківського — К. М. Карлсона, Донецького — В. Т. Іванова, Дніпропетровського — С. М. Миронова, Одеського — Х. А. Леонюка, Вінницького — Д. М. Соколинського, Чернігівського — М. М. Тимофєєва, Молдавського — В. Я. Левоцького¹⁵. Фактично ці посади обійняли начальники колишніх обласних відділів ДПУ УСРР.

Аналогічна процедура застосовувалась також щодо керівництва місцевих органів. 20 липня 1934 р. наказом НКВС УСРР № 17 було здійснено призначення колишніх начальників відділів обласних відділів ДПУ, їх заступників, а також начальників місцевих органів і начальників польових особливих органів ДПУ на відповідні посади в місцевому апараті НКВС УСРР. Всі вони призначались начальниками та заступниками тих же відділів, але вже обласних управлінь НКВС УСРР¹⁶.

¹² Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України... – С. 205.

¹³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 68–70 зв.

¹⁴ Там само, арк. 107.

¹⁵ Там само, арк. 108.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 111.

Паралельно відбувалось визначення структури центрального апарату НКВС УСРР. Згідно з наказом НКВС УСРР № 3 від 15 липня 1934 р. «Про організацію управлінь і відділів НКВС УСРР і про призначення по НКВС»¹⁷ було створено п'ять управлінь — Управління державної безпеки (далі — УДБ), Управління робітничо-селянської міліції (далі — УРСМ), Управління прикордонної і внутрішньої охорони, Управління пожежної охорони, Адміністративно-господарське управління і два відділи — відділ актив громадянського стану та фінансовий відділ, який було організовано на основі фінансового відділу колишнього ДПУ УСРР.

У зв'язку зі створенням НКВС УСРР були ліквідовані Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР¹⁸ та Управління справами ДПУ УСРР, а Економічне управління ДПУ УСРР перейменовувалось у Економічний відділ УДБ НКВС. При наркомі внутрішніх справ запроваджувались посади секретаря та Особливоуповноваженого, які зайняли відповідно О. Г. Євгенєв та Н. Л. Рубінштейн.

Визначальною особливістю наказу НКВС УСРР № 3 було те, що ключові посади в центральному апараті НКВС УСРР зайняли колишні працівники ДПУ УСРР, тобто працівники органів державної безпеки. Начальником Адміністративно-господарського управління НКВС УСРР став Я. В. Письменний, начальником Фінансового відділу НКВС — Л. Г. Словінський, начальником Управління прикордонної і внутрішньої охорони — А. Г. Лепін. Показовим в цьому відношенні є і те, що О. Й. Броневої був призначений на посаду начальника відділу кадрів УДБ НКВС УСРР і одночасно виконував функції начальника сектору кадрів всього НКВС УСРР. Особисто на нього було покладено також формування відділу актив громадянського стану НКВС УСРР.

Згідно з наказом НКВС УСРР № 13 «Про організацію органів НКВС УСРР на місцях» від 19 липня 1934 р.¹⁹, який було прийнято на підставі наказу НКВС СРСР № 001 від 13 липня 1934 р.²⁰, визна-

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 109.

¹⁸ За іншими даними, вона під назвою Судової трійки при УДБ НКВС УСРР продовжувала виносити вироки у справах аж до 17 вересня 1934 р. включно (ДА МВС України, ф. 42, спр. 119–126), а за непрямыми вказівками, навіть і до кінця 1935 р. (ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 11, арк. 18). Хоча остання інформація стосується напевне трійки УДБ НКВС УСРР, яка, можливо, була створена на підставі наказу НКВС СРСР від 27 травня 1935 р.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 72–73 зв.

²⁰ ДА МВС України, ф. 3, спр. 1, арк. 8–9.

чаласть система місцевих органів НКВС УСРР. Її становили — сім обласних УНКВС — по Київській, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Вінницькій, Чернігівській областях, прирівняне до них УНКВС по АМСРР і Старобільський окружний відділ НКВС.

У безпосередньому підпорядкуванні обласних УНКВС перебували шість міських відділів НКВС — по два у Донецькій (Луганський і Маріупольський) та Дніпропетровській (Запорізький і Криворізький), по одному — в Харківській (Полтавський) та Одеській (Миколаївський міські відділи) областях і вісімнадцять міських районних відділів — десять у Донецькій (Артемівський, Макіївський, Горлівський, Кадіївський, Краматорський, Риковський, Костянтинівський, Ворошиловський, Краснолуцький, Чистяковський), по два у Харківській (Сумський і Кременчуцький), Дніпропетровській (Каменський і Нікопольський), Одеській (Херсонський і Зінов'євський) і по одному — у Київській (Житомирський міський районний відділ) та Вінницькій (Бердичівський міський районний відділ) областях.

У районах УСРР, де були відсутні міські ради та міські районні ради, безпосередньо підпорядковані області, організовувались районні відділення НКВС УСРР. Тому зовсім не існувало міських і міських районних відділів в УНКВС по Чернігівській області та в УНКВС по АМСРР. Не мав у підпорядкуванні жодного міського і міського районного відділу також і Старобільський окружний відділ НКВС УСРР.

На начальників місцевих осередків НКВС покладалось безпосереднє виконання роботи по УДБ і їм підпорядковувались начальники міських та районних управлінь міліції, апарат із запису актів громадянського стану та пожежної охорони.

Наказ НКВС УСРР № 13 також детально регламентував реорганізацію органів скасованого ДПУ УСРР. Так місцеві органи ДПУ УСРР на залізничному, водному та безрейковому транспорті перейменовувались відповідно до назв доріг і басейнів, що обслуговували, у транспортні відділи, відділення та оперативні пункти УДБ НКВС УСРР. Останні централізовано за лінійним принципом підпорядковувались Транспортному відділу УДБ НКВС УСРР.

Особливі відділи та відділення ДПУ УСРР при з'єднаннях і частинах Робітничо-селянської Червоної армії Українського військового округу перейменовувались в Особливі відділи і особливі відділення УДБ НКВС УСРР з підпорядкуванням Особливому відділу УДБ НКВС УСРР і Особливим відділам УДБ обласних УНКВС за територіальністю.

В цьому ж наказі встановлювалась організаційна структура обласних УНКВС, які мали включати — два управління — УДБ і УРСМ, три відділи — відділ пожежної охорони, відділ актів громадянського стану та адміністративно-господарський відділ, а також інспекцію резервів. Крім цього, при обласних УНКВС по Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, а також в Криму створювались інспекції прикордонної і внутрішньої охорони НКВС УСРР. Фінансові відділення та відділи кадрів колишніх обласних відділів ДПУ реорганізовувались у відповідні структурні одиниці обласних УНКВС. При цьому, як і в центральному апараті НКВС УСРР, відділи кадрів УДБ обласних УНКВС виконували також задачі секторів кадрів при начальниках обласних УНКВС УСРР.

Так, наприклад, у липні 1934 р. УНКВС УСРР по Харківській області складалось з — УДБ, яке поділялось на оперативний, секретно-політичний, особливий, іноземний, обліково-статистичний та спеціальний (з 1935 р.) відділи; УРСМ; інспекції резервів; відділу актів громадянського стану; відділу зв'язку; адміністративно-господарського відділу; фінансового відділу; відділу пожежної охорони; комендатури; відділу місць ув'язнення; секретаріату²¹.

Структуру місцевих територіальних органів НКВС УРСР спочатку становили вісім управлінь. У 1937 р. внаслідок адміністративно-територіальних змін, які відбулись у республіці, їх кількість збільшилась до дванадцяти. Зокрема, були створені УНКВС по Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській та Полтавській областях. Процес формування нових місцевих територіальних органів продовжувався і в наступні роки. У 1938 р. було створено УНКВС по Ворошиловградській області, у 1939 р. — УНКВС по Волинській, Дрогобицькій, Запорізькій, Кіровоградській, Львівській, Рівненській, Станіславській, Сумській, Тернопільській областях, а в 1940 р. — УНКВС по Ізмаїльській (Аккерманській) та Чернівецькій областях. Одночасно з утворенням Молдавської РСР із підпорядкування НКВС УРСР було виведено НКВС Молдавської АРСР, який було реорганізовано у НКВС Молдавської РСР. В результаті цього, на 1940 р. кількість обласних УНКВС в УРСР сягала двадцяти трьох²².

Слід відзначити також, що загальний правовий статус НКВС УСРР відразу після створення залишався не зовсім визначеним

²¹ *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі... – С. 178–179.

²² *Петров Н.В., Скоржин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 76–79.

внаслідок того, що положення про загальносоюзний НКВС хоча і було розроблене, однак офіційного затвердження так і не отримало²³. Саме воно, до речі, мало б детально регулювати діяльність республіканських наркоматів. До того ж, тільки 22 січня 1935 р., згідно з постановою XII з'їзду Рад УСРР «Про зміни в Конституції (Основному законі) УСРР»²⁴, була скасована ст. 43, в якій закріплювався статус вже не існуючого ДПУ УСРР, і викладена в новій редакції ст. 44 Конституції УСРР 1929 р.

Але й конституційні норми не внесли повної ясності в питання щодо статусу наркомату. Так, згідно з новою редакцією ст. 44 Конституції УСРР 1929 р., НКВС УСРР підпорядковувався ЦВК і РНК УСРР і одночасно в своїй діяльності здійснював директиви відповідних об'єднаних комісаріатів СРСР. В той же час, відповідно до згаданої вище постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., НКВС СРСР вважався загальносоюзним, а не об'єднаним наркоматом.

Остаточна така невідповідність була усунута з прийняттям нової союзної та республіканської конституцій. Ст. 48 і 51 Конституції УРСР 1937 р. закріпили, що НКВС УСРР належить до союзно-республіканських наркоматів та керує дорученими йому галузями державного управління, підпорядковуючись як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату²⁵.

Загалом, створення у 1934 р. НКВС СРСР і НКВС УСРР, на наш погляд, слід визнати лише завершальною фазою реформи органів державної безпеки та внутрішніх справ, що юридично оформила гіперцентралізацію каральної (правоохоронної) сфери країни. Початок цьому процесу було покладено ще наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Фактично до 10 липня 1934 р. реформа силових відомств УСРР і СРСР носила напівлатентний характер.

Спочатку, після ліквідації у грудні 1930 р. НКВС УСРР, згідно з таємними постановами ЦВК і РНК СРСР «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та кримінального розшуку» від 15 грудня 1930 р. та ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок підпорядкування органів міліції та кримінального розшуку органам Державного політичного управління УСРР» від 29 грудня 1930 р.²⁶, відбулося

²³ Плотникова Н.С. Указ. соч. – С. 51–52; Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. – М., 1998. – С. 37.

²⁴ Собрание законов (далі – СЗ) УССР. – 1935. – № 8–9. – Ст. 41.

²⁵ Конституція (основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К., 1938. – С. 13.

²⁶ Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції ... – С. 114–115.

негласне, а з 1932 р., з виданням ЦВК і РНК СРСР постанови «Положення про Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР» від 27 грудня 1932 р., офіційне, підпорядкування органів міліції органам державної безпеки²⁷.

В цей же час, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. та аналогічної за змістом постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 31 грудня 1932 р., під контроль органів державної безпеки була поставлена вся робота щодо паспортизації населення²⁸.

Наступним важливим етапом на шляху централізації карально-го апарату СРСР і УСРР стало створення окремої системи установ з виконання покарання, підпорядкованої безпосередньо органам державної безпеки. Правовий статус сумнозвісного ГУЛАГу закріпило затверджене РНК СРСР 7 квітня 1930 р. «Положення про виправно-трудоі табори», які мали перебувати у віданні ОДПУ²⁹.

Крім того, органи державної безпеки зосередили в цей час також керівництво спеціальним військовими формуваннями, внутрішніми та прикордонними військами.

Отже, протягом 1929–1934 рр., внаслідок змін, що були здійснені партійно-радянським керівництвом країни, поступово відбулось розширення функцій, а відтак і зростання ролі та значення органів державної безпеки в структурі державного апарату країни. Відповідними загальносоюзними та республіканськими законодавчими актами були закладені необхідні організаційно-правові підвалини для формування єдиного централізованого карального органу, в якому б провідні позиції відводились співробітникам державної безпеки. Станом на 10 липня 1934 р. органам державної безпеки вже були підпорядковані — органи міліції та кримінального розшуку, паспортна система, виправно-трудоі установи, внутрішні, прикордонні та спеціальні війська.

Таким чином, видання 10 липня 1934 р. постанови ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» і 11 липня того ж року постанови ВУЦВК «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», по суті, завер-

²⁷ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції ... – С. 138–139.

²⁸ СЗ ССРСР. – 1932. – № 84. – Ст. 516; Збірник законів УСРР. – 1933. – № 1. – Ст. 5.

²⁹ СЗ ССРСР. – 1930. – № 22. – Ст. 248.

шило реформування каральної (правоохоронної) системи СРСР та УСРР, яке розпочалось наприкінці 20-х рр. В рамках єдиного централізованого відомства були максимально сконцентровані всі силові та репресивні засоби контролю за суспільством.

В процесі правового оформлення створення НКВС УСРР республіканськими внутрішньовідомчими актами регулювались лише організаційно-штатні питання НКВС УСРР і його місцевих органів. До числа таких актів належали — цілком таємні накази НКВС УСРР №1 і № 2 від 11 липня 1934 р., № 3 від 15 липня 1934 р., № 13 від 19 липня 1934 р. і № 17 від 20 липня 1934 р. Загальна структура апарату та повноваження органів НКВС визначались виключно загальносоюзними актами, переважно відомчого характеру.

В результаті реформи керівні посади в центральному та місцевому апараті НКВС УСРР посіли працівники органів державної безпеки, що свідчило про реальне прагнення партійної верхівки до посилення ролі та розширення функцій каральних органів.